
AZ INTÉZMÉNY FOGALMA, FEDEZETE ÉS FORMALITÁSA

FARKAS ZOLTÁN*

Az intézmény fogalma széles körben használt, de meglehetősen sokértelmű fogalom a szociológiai, és általában a társadalomtudományi irodalomban. A tanulmány első részében először – az angolszász szociológiaelméleti irodalomra támaszkodva – röviden áttekintjük az intézmény fogalmának a szociológiaelméletben kialakult különböző értelmezéseit, majd, a szabály és a kötelem fogalmához kapcsolódva, meghatározzuk az intézmény fogalmát. Ezt követően, az intézmények kialakításával és az ellenőrzéssel összefüggésben, bevezetjük az intézmény 'fedezetének' fogalmát, bár e kifejezés, illetve fogalom nem használatos a szociológiai irodalomban. A tanulmány második részében fedezetük szerint tipizáljuk az intézményeket, és megkülönböztetjük a külső és a felemás fedezetű, valamint a belső fedezetű intézményeket, és az utóbbiakhoz hasonló intézményes erkölcsöt. A tanulmány harmadik részében, a fedezettel összefüggésben, az intézmények formalitását elemezzük. Az intézményeken belül megkülönböztetjük a jogi és a jogszerű intézményeket, és ehhez kapcsolódva különbséget teszünk formális és nem formális intézmények között. Ez a tanulmány főleg a szociológiaelmélet, nem pedig a jogelmélet nézőpontjából közelít a fenti kérdésekhez, de számot tarthat a jogelmélet iránt érdeklődő olvasók érdeklődésére is.

1. Az intézmény fogalma és fedezete

Az intézmény fogalmának értelmezései. Az intézmény fogalma meglehetősen sokértelmű a szociológiai irodalomban, és a különböző értelmezések főleg a tipikus szociológiai szemléletmódokhoz kapcsolódnak.¹ Az egymástól nagyon különböző felfogások azonban megegyeznek abból a szempontból, hogy az intézmény fogalma valamilyen értelemben az egyének cselekvéseinek, és az egyének közötti kölcsönhatásoknak a rendszerességére, megfigyelhető szabályszerűségeire vonatkozik. Amíg azonban a holista szemléletmódban az intézmény jellemzően a rendszeresen ismétlődő cselekvések és kölcsönhatások valamilyen értelemben vett meghatározó tényezőjét képezi, addig az individualista szemléletmódban az intéz-

---

* Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szociológia Tanszék, egyetemi docens.

¹ A szociológiai szemléletmód típusairól lásd Farkas Zoltán: Szemléletmódok és paradigmák a szociológiaelméletben I-II., *Szociológiai Szemle*, 16 (2006) 1, 3-39. o.

mény fogalma jellemzően a cselekvések és kölcsönhatások rendszerességét, illetve szabályszerűségét vagy eredményét fejezi ki.

Az intézmény fogalmának viszonylag széles körben elfogadott különböző értelmezései szerint az intézmény jelentheti (1) *elvárások, illetve szabályok sajátos rendszerét*, (2) *a viselkedés megfigyelhető szabályszerűségét, a kölcsönhatások rendszerességét*, (3) *beállítottságok, értelmezési hajlandóságok valószínűségét*. Az intézmény jelenthet továbbá (4) *valamilyen csoportot vagy szervezetet*, végül jelentheti (5) *a társadalom valamely szféráját vagy alrendszerét*.

Az egyik jellemző felfogás szerint az intézmény elvárásokból, illetve szabályokból áll, amelyek befolyásolják a cselekvő egyének cselekvéseit. A *normativista* szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekre főleg ez a felfogás jellemző, de más szemléletmódot képviselő szerzőknél is találkozhatunk ezzel a felfogással. A másik felfogás szerint az intézmény a viselkedés megfigyelhető szabályszerűségét, a társadalmi kölcsönhatások rendszerességét jelenti, és leginkább a *racionalista* szemléletmódban elfogadott. A főleg a *kreativista* szemléletmódra jellemző, harmadik felfogás szerint az intézmény beállítottságokból, a cselekvések szokásos tipizációjából, értelmezési hajlandóságokból épül fel. A negyedik felfogás, mely szerint az intézmény valamilyen csoport vagy szervezet, jellemzően talán nem kapcsolódik egyik szemléletmódhoz sem, de elvileg leginkább a *strukturalista* szemléletmódnak felel meg. Végül, a normativista rendszerelméletekben intézményeken gyakran a társadalom szféráit vagy alrendszereit értik.

Normativista rendszerelméletében Parsons abból indul ki az intézmény fogalmának a meghatározásakor, hogy két fél közötti kölcsönhatásokban mindkét fél motívumai arra irányulnak, hogy egymást olyan cselekvésekre készítsék, amelyek saját szempontjukból nézve pozitív következményekkel járnak. Amennyiben azok a normatív minták, illetve szabályok, amelyek jegyében a felek kölcsönhatásban állnak egymással, mindkét fél részéről elfogadottak és világosak, az egyik fél cselekvései a mintáknak, illetve szabályoknak megfelelően kedvező reakciókra fogják készíteni a másik felet, és fordítva. Ennek megfelelően a szabályoknak való megfelelés vagy az attól való eltérés egybeesik azzal, hogy a kölcsönhatások kedvezőek vagy kedvezőtlenek a felek számára. Tehát a cselekvők érdekei, illetve szándékai szempontjából nézve a kölcsönhatások megszilárdulásának az alapvető feltétele az, hogy a kölcsönhatásokban részt vevő felek a szabályoknak megfelelően cselekedjenek. A szabályoknak való megfelelés egyrészt közvetlenül kielégíti egy adott egyén saját szükséglet-diszpozícióit, másrészt ez egybeesik azzal, ahogyan az egyén mások kedvező reakcióit kiválthatja és kedvezőtlen reakcióit elkerülheti. Parsonsnál ezt fejezi ki az intézményesülés és az intézmény fogalma. Felfogása szerint egy minta, illetve elvárás akkor intézményesült, ha az adott mintának való megfelelés egyaránt kielégíti a kölcsönhatásban részt vevő egyének saját szükséglet-diszpozícióit, és feltételét képezi mások reakciói optimalizálásának.²

Más megfogalmazásban intézményesülésen e felfogás szerint azt érthetjük, hogy az egymást kiegészítő szerepelvárások integrálódnak egy általános közös értékrendszerbe, amelyet az egymással kölcsönhatásban lévő felek, illetve az adott

² Talcott Parsons: *The Social System*. New York, Free Press, 1951, 37-38. o.

kollektivitás tagjai közösen osztanak.³ Az általánosan elfogadott értékekhez kapcsolódóan elvárások, illetve szabályok jönnek létre, amelyek az adott értékeknek megfelelően részletesebben szabályozzák a cselekvéseket. „Az al-értékek, amelyek az általános értékminta részletezései, minden, a legitimált rendbe integrált konkrét szabály részét képezik.”⁴

Az intézmény ilyen egymást kiegészítő szerepmintákból, szerepelvárásokból épül fel. „Az intézmény az intézményesült szerepegységek összessége, amelynek stratégiai strukturális jelentősége van az adott társadalmi rendszerben.”⁵ Fogalmazhatunk úgy, hogy e felfogás szerint az intézmény egy általános és közös értékrendszerbe integrálódott, és az érintett egyének szükséglet-diszpozícióinak megfelelő szabályok, illetve szerepek összessége.⁶ Parsons felfogása szerint tehát az intézmények olyan elvárásokból, szabályokból, illetve szerepekből épülnek fel, amelyek eleve megfelelnek az érvényességi körükbe eső egyének szükségleteinek. Következésképpen az egyének — személyes motívumaik által késztetve — eleve az intézményes elvárásoknak, szabályoknak és szerepeknek megfelelően cselekszenek.

A normativista rendszerelméletekben intézményeken gyakran a társadalom szféráit vagy alrendszereit értik, de nagyrészt elfogadva az intézmények természetére vonatkozó fenti felfogást.⁷ Általában ezt az értelmezést tükrözik az angol nyelvű általános szociológiai tankönyvek is, amelyekben 'intézmények' címszó alatt a társadalom olyan szféráit tárgyalják, mint a gazdaság, a politika, az oktatás, a vallás stb.⁸

Berger és Luckmann — a normativista és a kreativista szemléletmód közötti átmenetként értelmezhető — fenomenológiai tudásszociológiája szerint az intézmények megszokás eredményeként jönnek létre. Minden olyan cselekvés, amit gyakran ismétlünk, modellté válik, amelyhez már szokásszerűen alkalmazkodunk. A megszokás mentesíti az egyént a rendszeres döntés alól, és gondoskodik a cselekvések irányításáról. A rendszeresen ismétlődő cselekvéseknek tulajdonított megszokott jelentések feleslegessé teszik, hogy minden szituációt részletesen újra és

³ Talcott Parsons – Edward A. Shils: Values, Motives, and Systems of Action. in: *Toward a General Theory of Action*, New York, Harper and Row Publishers, 1962 (1951), 191. o.; Fordításban: Talcott Parsons – Edward A. Shils: A társadalmi rendszer. in: *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás)*, (szerk.: Némedi Dénes) Budapest, Szociológiai füzetek (45) 1988, 6. o.

⁴ Talcott Parsons: *The System of Modern Societies*, Englewood Cliffs, Prentice Hall, 1971, 13. o.; Fordításban: Talcott Parsons: A modern társadalmak rendszere, in: *Szociológiai irányzatok a XX. században* (szerk.: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter), Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2000, 47. o.

⁵ Parsons: *The Social System* 39. o.

⁶ Lásd *uo.* 38-40. o. Talcott Parsons: Social Structure and the Symbolic Media of Interchange, in: *Approaches to the Study of Social Structure* (ed. by Peter. M. Blau), London, Open Books, 1976, 97-98. o.; Parsons – Shils: Values, Motives, and Systems of Action 191. o.; Fordításban: Parsons – Shils: A társadalmi rendszer 6. o.

⁷ Paul Colomy (ed.): *Neofunctionalist Sociology*, Brookfield: Edward Elgar Publishing, 1990; Jeffrey C. Alexander – Paul Colomy: Toward Neofunctionalism, in: *Neofunctionalist Sociology*, (ed. by Paul Colomy), Brookfield, Edward Elgar Publishing Limited, 1990, 5-17. o.

⁸ Lásd például J. Ross Eshleman – Barbara G. Cashion: *Sociology*, Boston, Toronto, Little, Brown and Company, 1985; Richard T. Schaefer: *Sociology*, New York, McGraw-Hill Book Company, 1989; Beth B. Hess – Elisabeth W. Markson – Peter J. Stein: *Sociology*, New York: MacMillan, 1991.

újra meg kelljen határozni. Az intézmény tehát a kölcsönhatásokban részt vevő, típusos cselekvők szokásszerű cselekvéseinek kölcsönös és rendszeresen ismétlődő tipizációja. Az intézmény azt jelenti, hogy meghatározott körülmények között egy adott típusú cselekvő adott típusú cselekvéseket valósít meg. Az intézmények viselkedési mintákat alkotnak, amelyek befolyásolják, irányítják az egyének cselekvéseit.⁹

Úgy tűnik, hogy a fenti felfogás szerint az intézmény olyan szimbolikus viselkedési mintákból áll, amelyek egyfelől a már eleve megfigyelhető viselkedési szabályszerűségeket tükrözik, másfelől viszont e viselkedési minták kifejeződnek a cselekvések tipizációjában, és ezáltal meghatározzák, illetve befolyásolják az egyének cselekvéseit és az egyének közötti kölcsönhatásokat. E felfogás tehát a normativista és a kreativista szemléletmódra jellemző felfogás között helyezkedik el. A kreativista szemléletmódot jobban tükröző kognitív változat szerint az intézmény a valóság természetére vonatkozó elképzeléseket, tipizációkat, és azokat a fogalmi kereteket foglalja magában, amelyek felhasználásával a cselekvők értelmet tulajdonítanak környezetüknek és cselekvéseiknek.¹⁰

Az individualista szemléletmódot képviselő elméletekben az intézmény többnyire az egyének összekapcsolódó cselekvéseinek a szabályszerűségére, rendszerességére vonatkozik. Azonban alapvetően más szemléletmódot képviselő szerzőknél is találkozhatunk hasonló felfogással.¹¹ Például Blumer — a kreativista szemléletmód egyik tipikus képviselője — szerint az intézmény összekapcsolódó cselekvések hálózata, amely a résztvevők között zajló társadalmi értelmezési folyamat eredményeként jön létre.¹²

Az intézmény kifejezést gyakran használják a társadalmi csoport és a társadalmi szervezet fogalmához hasonló értelemben, ahhoz hasonlóan, ahogyan azt Weber is tette.¹³ A köznapis és a hivatalos szóhasználathoz ez az értelmezés áll a legközelebb, amely szerint intézmények például a vállalatok, a települések önkormányzatai, vagy az egyetemek. Például Goffman ehhez hasonló értelemben használja az intézmény kifejezést.¹⁴ Elster felfogása is ehhez hasonló, amely szerint az intézmény olyan mechanizmus, amely a szabályokat, illetve előírásokat (*rules*) külső,

⁹ Peter L. Berger – Thomas Luckmann: *A valóság társadalmi felépítése: Tudásszociológiai értekezés*, Budapest, Jószoveg Műhely Kiadó, 1998, 80-82. o.

¹⁰ W. Richard Scott: *Institutions and Organizations*, London, Sage Publications, 1995, 40-45. o.

¹¹ George C. Homans: The Sociological Relevance of Behaviorism. in: *Behavioral Sociology*, (ed. by Robert L. Burgess – Don Bushell), New York, Columbia University Press, 1969, 6. o.; C. Wright Mills – Hans Gerth: Jellem és társadalmi struktúra, in: *Hatalom, politika, technokraták* (szerk.: C. Wright Mills), Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970, 40. o.; Anthony Giddens: *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, Cambridge, Polity Press, 1984, 17. o.; Michael Hechter: The Emergence of Cooperative Social Institutions, in: *Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects*, (ed. by Michael Hechter – Karl-Dieter Opp – Reinhard Wippler), New York, Walter de Gruyter, 1990, 14. o.

¹² Herbert Blumer: *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1969, 19-20. o.

¹³ Max Weber: *Gazdaság és társadalom: A megértő szociológia alapvonalai 1.*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987, 76. o.; Max Weber: *Gazdaság és társadalom: A megértő szociológia alapvonalai 2/2.*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1995, 65, 71-72. o.

¹⁴ Erving Goffman: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1981, 24-25. o.

formális szankciók segítségével érvényesíti. Felfogása szerint is intézmények például a vállalatok, a szakszervezetek, a vallási szervezetek, az egyetemek, a Kongresszus, a Legfelsőbb Bíróság.¹⁵

Találkozhatunk olyan 'összetett' felfogásokkal is, amelyek szerint az intézmények különböző természetű elemi alkotórészekből épülnek fel. Például Scott felfogása szerint „[a]z intézmények kognitív, normatív és szabályozó struktúrák és aktivitások, amelyek stabilitást és jelentést szolgáltatnak a társadalmi viselkedés számára. Az intézményeket különböző hordozók közvetítik — kultúrák, struktúrák és megszokások — és az intézmények különböző szinteken működnek.”¹⁶ E felfogás szerint az intézmények részben szimbolikus természetűek, részben viszont cselekvésekből, illetve szokásszerű viselkedésekből épülnek fel.¹⁷ Az ilyen összetett intézményfogalom arra jó, hogy segítségével a szerző rávilágítson az intézmények működésének különböző oldalaira, és ezzel összefüggésben az intézmények különböző megközelítéseire. Hátránya főképpen az, hogy nem használható következetesen a cselekvések meghatározottságának a magyarázatában, mert ilyen értelemben adott intézmények egyazon időben lehetnek a cselekvések meghatározó tényezői, következményei, és maguk a rendszeresen megfigyelhető cselekvések.

Az intézmény fogalma. A következőkben — abból a szempontból, hogy az intézmények formailag milyen elemi alkotórészekből épülnek fel — nagyrészt ahhoz a felfogáshoz kapcsolódunk az intézmény fogalmának a meghatározásában, amely szerint az intézményeket rendszerbe szerveződött szabályok alkotják, tehát a szabályok és az intézmények egyaránt szimbolikus és kulturális természetűek. E felfogástól eltérően azonban azt hangsúlyozzuk, hogy az intézmény központi szabályai úgynevezett 'kötelmek', amelyeknek az ellenőrzése is szabályozott. Az intézmény fogalmának az általunk képviselt meghatározása tehát feltételezi a szabály és az ellenőrzés fogalmához kapcsolódva a kötelem fogalmának a bevezetését, de e fogalmak meghatározásával itt csak nagyon röviden foglalkozunk.

Felfogásunk szerint a *szabály* a tényleges érvényesítés szándékával közölt, a közlés objektumára vonatkozó, és hosszú távra szóló elvárás vagy elvárások összessége, amely jelentése révén kifejezi, hogyan lehet vagy kell viselkedni meghatározott körülmények között. A szabályokhoz elvileg is kapcsolódik az ellenőrzés. Az *ellenőrzés* meghatározott szabályok érvényesítését szolgálja, és magában foglalja: (1) az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések megfigyelését, (2) a megfigyelt cselekvések összevetését az azokra vonatkozó szabályokkal, és (3) a szankciók érvényesítését.¹⁸

Az adott szabályok érvényesítését szolgáló ellenőrzés önmagában is lehet szabályozatlan vagy szabályozott, és ebből a szempontból különböztetjük meg a szabályokon belül az intelmeket és a kötelmeket, ahogyan azt az 1. táblázatban láthatjuk.

¹⁵ Jon Elster: *A társadalom fogaskerekei*, Budapest, Osiris – Századvég Kiadó, 1995, 150-151. o.

¹⁶ Scott: *Institutions and Organizations* 33. o.

¹⁷ *Uo.* 33-34. és 52-55. o.

¹⁸ A szabály és az ellenőrzés fogalmával részletesen a következő tanulmányban foglalkozunk: Farkas Zoltán: *A szabályok és a cselekvések*, *JEL-KÉP*, 14 (2007), 1, 61-79. o.

Ellenőrzés	Szabályok típusai	
	Intelem	Kötelem
Ellenőrzés Módja	<i>Szabályozatlan</i>	<i>Szabályozott</i>
Ellenőrzést gyakorló egyének	<i>Általában a szabályok által érintett egyének</i>	<i>Külön szabályok által felruházott egyének</i>
Szankciók jellege	<i>Helyeslés vagy helytelenítés, esetleges eavéb szankciók</i>	<i>Külön szabályok által meghatározott szankciók</i>

1. táblázat: A szabályok legfőbb típusai

Az *intelem* olyan szabály, amelynek az érvényességi körébe eső cselekvések ellenőrzése szabályozatlan, ezért az ellenőrzés elvileg rendszertelen. Az intelem esetében az ellenőrzést általában az adott szabály tényleges érvényesülése által érintett egyének gyakorolják, az ellenőrzés szankciói főleg a helyeslést vagy a helytelenítést foglalják magukban, amelyhez esetlegesen kapcsolódnak egyéb szankciók.

Az intelmek legfontosabb formáit az erkölcsi szabályok képezik, amelyek a viselkedés olyan oldalait szabályozzák, amelyek általában jelentősen érintik mások szükségletkielégítésének összetevőit. Az erkölcsi szabályokhoz képest kevésbé jelentős intelmeknek tekinthetők a kulturális szokások és az illemszabályok. Intelem például az a szabály, hogy a tömegközlekedési eszközökön az ülőhelyet át kell adni az időseknek, betegeknek, terhes anyáknak stb. Szabályozatlan, hogy kinek a feladata az ezzel kapcsolatos cselekvések megfigyelése, annak eldöntése, hogy az utasok közül személy szerint kiktől várható el, hogy átadják a helyüket, s ennek az elvárásnak eleget tesznek-e, s kinek a feladata a szankciók érvényesítése, illetve konkrétan melyek ezek a szankciók. Az ellenőrzés egészének szabályozatlanságához vagy meghatározatlanságához gyakran az is elegendő, ha az ellenőrzés egyik összetevője szabályozatlan. Például az adott szabály szempontjából releváns cselekvések lehetnek jól megfigyelhetőek, s az is egyértelműen meghatározott, hogy kinek vagy kiknek a feladata a megfigyelés, de szabályozatlan, hogy kiknek a feladata a szankciók érvényesítése. Vagy fordítva, a szabály megsértésének esetére jelentős negatív következményeket határoztak meg, s egyértelműen meghatározott, hogy kiknek a feladata a szankcionálás, de szabályozatlan, hogy kiknek a feladata a releváns cselekvések megfigyelése.

Az intelmekhez, és ezeken belül az erkölcsi szabályokhoz képest jelentősebbek azok a szabályok, amelyeket kötelemeknek nevezünk. A kötelem kifejezést azonban nem olyan értelemben használjuk, amilyen értelemben az a jogtudományban meg-

jelenik.¹⁹ *A kötelem olyan szabály, amelynek az érvényességi körébe eső cselekvések ellenőrzése szabályozott, tehát elvileg rendszeres.* Az ellenőrzés külön szabályokba van foglalva, szabályok rögzítik a releváns cselekvések megfigyelésének, értékelésének és a szankciók érvényesítésének a módját. Az ellenőrzést szabályok által felruházott egyének gyakorolják, s az ellenőrzés szankciói is szabályokban megfogalmazottak.

Kötelem például az a szabály, hogy a tömegközlekedési eszközökön csak érvényes jeggyel vagy bérlettel lehet utazni. E szabály érvényesülésének ellenőrzésére vonatkozó szabályok meghatározzák, hogy kiknek a feladata az utasok ellenőrzése, milyen módon kell az ellenőrzést végrehajtani, szabálysértés esetén milyen szankciókat kell életbe léptetni. Kötelmek jellemzően a jogszabályok és a szervezetek formális szabályai, de nem formális szabályok is lehetnek kötelmek, illetve formális szabályok is lehetnek intelmek, amennyiben ellenőrzésük nem megfelelően szabályozott. A kötelmek és az intelmek között a valóságban nincs éles a határ, közöttük folytonos az átmenet. Például ugyanaz a szabály az egyének szűk körében esetleg tekinthető kötelemnek, az egyének tágabb körében viszont csak intelmeknek.

A kötelem és az intelem közötti fogalmi megkülönböztetésre támaszkodva röviden a következőképpen határozhatjuk meg az intézmény fogalmát. *Az intézmény kötelmek, és a kötelmek érvényességi körét, valamint tényleges érvényesülésének ellenőrzését meghatározó szabályok rendszere. Az intézmény központi szabályait alkotó kötelmeket intézményes szabályoknak nevezzük.*

Az intézmény tehát egy összetett szabályrendszer, amely tipikusan a következő szabályokat foglalja magában: (1) az intézményes szabályokat mint kötelmeket, (2) az intézményes szabályok érvényességi körét meghatározó szabályokat, valamint (3) az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének ellenőrzését meghatározó szabályokat. Az intézmények szabályai tehát eleve több szubjektumra — egyénre vagy csoportra — vonatkoznak.

Az intézmény fogalmával tulajdonképpen arra a kérdésre keressük a választ, hogy mikor rendszeres és hatékony a szabályokhoz kapcsolódó ellenőrzés. Az intézmény fogalmában kifejezve erre a kérdésre azt a választ adjuk, hogy az ellenőrzés akkor rendszeres és hatékony, ha az ellenőrzés is szabályozott. Azonban a valóságban az intézmények és más természetű szabályrendszerek közötti átmenet folyamatos. Adott szabályokhoz kapcsolódó ellenőrzés bizonyos körülmények között lehet rendszeres és hatékony az ellenőrzés szabályozatlansága ellenére is. Talán közelebb jutunk a valóságos szabályok működésének a megértéséhez, ha az intézmények és a más természetű szabályrendszerek közötti jellegzetes átmenetek jelölésére bevezetjük a 'kvázi-intézmény' fogalmát.

A *kvázi-intézmény* olyan szabályrendszer az egyének viszonylag szűk körében, amelyhez kapcsolódó ellenőrzés rendszeres és hatékony, az ellenőrzés szabályozatlansága ellenére is. A kvázi-intézmény két jellemző formája az egyetlen egyén által kialakított és hatékonyan érvényesített szabályrendszer, valamint az intézményes erkölcs. A kvázi-intézmény említett két formájával majd később foglalkozunk. A kö-

---

¹⁹ A kötelem kifejezés használata az általunk meghatározott értelemben a jogászok körében félreértésre adhat okot, de jobb kifejezés hiányában mégis maradunk ennél a kifejezésnél. A köznapi szóhasználatban ugyanis ez a kifejezés áll a legközelebb az általunk meghatározott fogalomhoz.

vetkezőkben elvileg tiszta intézményeket előfeltételezünk, de az intézményekre vonatkozó megállapításaink a valóságban többnyire a kvázi-intézményekre is jellemzőek.

Az intézmény fedezete. Az ellenőrzés széles körben használt fogalmához kapcsolódva szükségesnek tartjuk bevezetni a 'fedezet' fogalmát, bár e kifejezés, illetve fogalom nem használatos a szociológiai irodalomban. A kifejezést nem a közgazdaságtanban elfogadott értelemben használjuk, az e kifejezéssel jelölt fogalom az intézmény létrehozására és érvényességének a fenntartására vonatkozik. A fedezet kifejezést olyan általános jelentésére való tekintettel választottuk a szóban forgó fogalom jelölésére, hogy a fedezet valaminek a megvalósulását, érvényesülését, fenntartását, elfogadtatását, megvédését biztosítja.

Az intézmény fedezetének nevezzük az adott intézményt alkotó szabályok létrehozásának, megváltoztatásának, és az intézményes szabályok érvényességi körébe eső cselekvések ellenőrzésének a képességét.

A fedezet fogalma ezek szerint egyrészt magában foglalja az ellenőrzés képességét, tehát az intézményes szabályok szempontjából releváns cselekvések megfigyelésének, a cselekvések értékelésének, és a szankcionálásnak a képességét. A fogalom ebből a szempontból felöleli azt, amit Hechter egyrészt megfigyelő képességnek, másrészt szankcionáló képességnek nevez, mivel ő a cselekvések és a szabályok összevetését beleérti a megfigyelésbe.²⁰ Másrészt azonban e fogalom bővebb, mint az ellenőrzés képessége, mert magában foglalja az adott szabályok létrehozásának és megváltoztatásának a képességét is. A fedezetnek ez az utóbbi összetevője a lényegesebb, mert elvileg akik létrehozzák és megváltoztathatják a szabályokat, végső soron ők rendelkeznek az ellenőrzés képességével is, de ezt a képességet bizonyos mértékben átruházhatják más egyénekre. *Meghatározott fedezettel elvileg csak az intézmények, illetve az intézményes szabályok rendelkeznek, az erkölcsi szabályok és általában az intelmek fedezete meghatározatlan, szét-szórt.*

Az intézményes szabályok esetében a fedezet fogalmának bevezetésére, illetve az ellenőrzés és a fedezet fogalmának megkülönböztetésére főleg azért van szükség, mert a fedezettel rendelkező, és az ellenőrzést közvetlenül végző egyének köre többnyire nem esik egybe. A fedezettel általában rendelkező egyén vagy csoport ugyanis gyakran másokat jogosít fel az ellenőrzés közvetlen gyakorlására, miközben a szabályok létrehozásának és megváltoztatásának a képességével tulajdonképpen az adott egyén vagy csoport rendelkezik. A szabályok természetét viszont nem az határozza meg alapvetően, hogy kik gyakorolják közvetlenül az ellenőrzést, hanem az, hogy kik hozták létre, és kik változtathatják meg a szabályokat, és végső soron kik ellenőrzik az érvényesülésüket, tehát hogy kik rendelkeznek a fedezettel.

Egy intézmény fedezetét alkotó képesség, illetve képességek általában más intézmények által meghatározottak. Például egy vezető ellenőrzési hatáskörét biztosíthatja a felsőbb vezető intézményes hatásköre, egy vállalat tulajdonosa intézmény-

²⁰ Michael Hechter: *Principles of Group Solidarity*, Los Angeles, University of California Press, 1987, 50-51. o.

nyes szabályokat alkothat a vállalat működtetésére vonatkozóan, de tulajdonát is intézmények határozzák meg stb. Végző soron, esetleg az intézmények többszörös áttételén keresztül, minden intézménynek csupán két fajta fedezete lehet: (1) az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének és csoportok megegyezése, és/vagy (2) a testi kényszerítés alkalmazásának a képessége. Számbelileg eleve korlátozott az egyéneknek az a köre, amelyen belül a megegyezés önmagában elegendő alapját képezheti az intézmények fedezetének. Viszonylag nagy számú egyének körében érvényes intézmények végző fedezetét csak a testi kényszerítés alkalmazásának a központosított képessége alkothatja.

2. A külső és a belső fedezetű intézmények

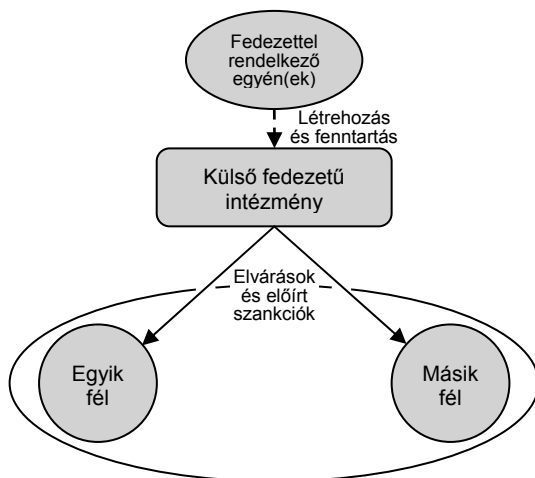
A külső és a felemás fedezetű intézmények. Az intézmény fedezetének neveztük az adott intézményt alkotó szabályok létrehozásának, megváltoztatásának és az intézményes szabályok érvényességi körébe eső cselekvések ellenőrzésének a képességét. Az intézmények — e tanulmányban nem tárgyalandó — működését, illetve funkcióit alapvetően meghatározza, hogy kik rendelkeznek az adott intézmények fedezetével, azaz kik hozzák létre a szabályokat, és végző soron kik ellenőrzik az intézményes szabályok tényleges érvényesülését. Ezért nagyon fontos, hogy fedezetük szerint különbséget tegyünk az intézmények között, s ebből a szempontból megkülönböztessük a 'külső fedezetű' és a 'belső fedezetű' intézményeket. A külső fedezetű intézmény fedezetével az intézményes szabályok érvényességi körén kívüli egyén vagy csoport rendelkezik. A belső fedezetű intézmény fedezetével viszont az intézményes szabályok érvényességi körébe tartozó egyének, illetve csoportok együttesen rendelkeznek.

Bár a szóban forgó megkülönböztetés kidolgozása során nem támaszkodtam James S. Colemanra, amennyiben eltekintünk attól, hogy itt nem csupán szabályokról, hanem intézményekről van szó, a külső és a belső fedezetű intézmények megkülönböztetése bizonyos mértékben egybeesik azzal, ahogyan Coleman különbséget tesz az úgynevezett 'tagolt szabályok' és az 'egyesített szabályok' között. Mi azonban e megkülönböztetést alaposabban kidolgoztuk, és fogalmilag — főleg az intézmény és a fedezet fogalmának bevezetésével — kielégítően megalapoztuk. Az említett szerző az adott szabály érvényességi körébe eső egyéneket 'célpont cselekvőknek', akik viszont hasznot húznak a szabály érvényesüléséből, fenntartják a szabályt, és potenciális szankcionálói a célpont cselekvőknek, a szabály 'haszonélvezőinek' nevezi. A tagolt szabályok esetében a szabályok haszonélvezői és célpontjaikat képező egyének elkülönülnek, az egyesített szabályok esetében viszont egybeesnek.²¹

Nézzük tehát részletesebben először a 'tisztán külső fedezetű', majd később az ehhez nagyrészt hasonló 'felemás fedezetű' intézmény meghatározását. *A külső fedezetű intézmény fedezetével az intézményes szabályok érvényességi körén kívüli egyén vagy csoport rendelkezik, az intézményes szabályok érvényességi körébe*

²¹ James S. Coleman: *Foundations of Social Theory*, Cambridge, The Belknap Press of Harvard University Press, 1990, 247-248. o.

eső egyénektől függetlenül. Az ilyen intézmény tehát az érvényességi körébe eső szubjektumoktól függetlenül, objektíve létezik.

1. ábra: A külső fedezetű intézmény

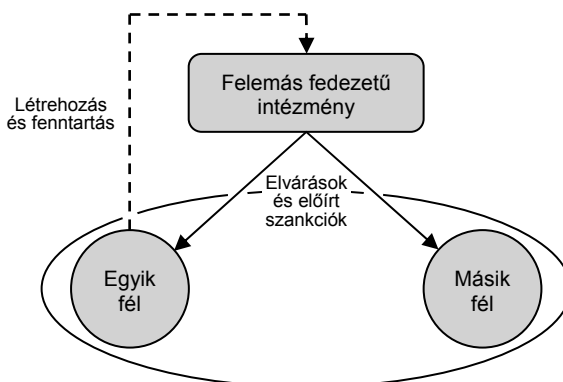
A külső fedezetű intézményt szemlélteti a 1. ábra, amelyben csupán két cselekvőt ábrázolunk, akik az adott intézmény érvényességi körébe esnek, de elvileg számtalan egyénről szó lehet. Az érvényességi körbe eső egyénekhez képest mások hozták létre az intézmény szabályait, és végső soron mások ellenőrzik az intézményes szabályok tényleges érvényesülését. A modern társadalom intézményei alapvetően külső fedezetű intézmények, és tulajdonképpen ezen intézmények által meghatározott keretek között alakulhatnak ki az egyének bizonyos köreiből belső fedezetű intézmények is. Általában az állampolgárok szempontjából külső fedezetű intézmények például a jogi intézmények vagy törvények, általában az alkalmazottak szempontjából a vállalatok, egyetemek, bankok szervezeti és működési szabályzatai, ösztönzési rendszerei.

A külső fedezetű intézmény fedezetével rendelkező egyén vagy csoport az ellenőrzést gyakorolhatja közvetlenül, vagy részben megbízottain keresztül, s a megbízottak az intézményes szabályok érvényességi körébe is eshetnek. Például egy vállalkozás tulajdonosa személy szerint is ellenőrizheti a vállalkozás alkalmazottait, de az általa megbízott vezetők vagy ellenőrök révén is. Az ellenőrzés átruházása más személyekre általában elkerülhetetlenül magával vonja az intézmény fedezetének bizonyos mértékű megosztását, az intézmény fedezetével rendelkező egyének körének bizonyos mértékben viszonylagossá válását. Ugyanis azok az egyének, akik a szabályok közvetítését és a szabályok érvényesülését az ellenőrzését az átruházott szerepekben gyakorolják, bizonyos mértékben átértelmezhetik a szabályokat, valamint részben szűkíthetik, részben bővíthetik a hatékony ellenőrzéssel

alátámasztott elvárások körét. Ez a jelenség például a jogszabályok esetében is megfigyelhető, aminek eredményeként a ténylegesen érvényesített szabályok esetenként jelentős mértékben eltérhetnek a jogalkotók által eredetileg kialakított szabályoktól.²² A valóságos intézményeket tekintve, az alapvetően külső fedezetű intézmények fedezetének az említett megosztása azonban általában nem olyan mértékű, hogy ez indokolhatná a külső és a belső fedezetű intézmények közötti megkülönböztetés szükségességének és jelentőségének a megkérdőjelezését.

A külső fedezetű intézmények különbözhetnek abból a szempontból, hogy az egyének jelentős negatív következmények nélkül kiléphetnek-e az adott intézmények érvényességi köréből. Például egy ország határain belül élő felnőtt lakosságra nézve bizonyos törvények eleve érvényesek, és csupán az ország elhagyásával vesztek az adott egyénre nézve érvényüket. Egy vállalat vagy egy biztosító társaság intézményeinek az érvényességi köréből azonban az egyének általában kiléphetnek. Ezzel szemben például egy börtön intézményeinek az érvényességi köréből a rabok természetesen nem léphetnek ki szabad akaratuk szerint.

Tulajdonképpen külső fedezetű intézménynek tekinthető az olyan intézmény vagy intézményrendszer is, amelynek a fedezetével az érvényességi körébe eső egyéneknek egy szűk köre rendelkezik, és az adott intézmény vagy intézményrendszer az érvényességi körébe eső egyének túlnyomó többségétől függetlenül létezik. Például ha egy vállalat formális intézményrendszerének az egészét nézzük (a szervezeti és működési szabályzatot, az ösztönzési rendszert, az előrejutásra vonatkozó szabályzatot stb.), ennek érvényességi körébe nagyrészt beleesnek a vállalatnak azok a legfelső vezetői is, akik kialakítják az adott intézményrendszert, és végső soron ellenőrzik az intézményes szabályok érvényességi körébe eső cselekvéseket. Az adott intézményrendszer azonban, a vállalat alkalmazottainak az egészét figyelembe véve, tulajdonképpen külső fedezetű.

2. ábra: Az egyoldalúan belső és külső fedezetű intézmény

²² Kulcsár Kálmán: *Jogszociológia*, Budapest: Kulturtrade Kiadó, 1997, 118-119. o.

Ha részletesebben vizsgáljuk a szóban forgó vállalatot, akkor elkülöníthetjük egyrészt azt a viszonylag szűk vezetői (és tulajdonosi) kört, amelynek a szempontjából az adott intézményrendszer belső fedezetű, másrészt a vállalatnak az említett vezetőkön kívüli alkalmazottait, akikre vonatkoztatva az adott intézményrendszer külső fedezetű. Tehát egy adott intézmény érvényességi körébe eső két felet — két egyént vagy csoportot, két elkülönült intézményes helyzetet — véve alapul, az adott intézmény az egyik oldalról nézve lehet belső fedezetű, a másik oldalról viszont külső fedezetű, amit felemás fedezetű intézménynek is nevezhetünk. (2. ábra)

A felemás fedezetű intézmény, tehát az egyoldalúan belső és külső fedezetű intézmény az intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyik fél szempontjából belső fedezetű, a másik fél szempontjából viszont külső fedezetű intézmény. A felemás fedezetű intézmények fedezetével rendelkező egyének száma, illetve aránya a fedezettel nem rendelkező, de az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének számához képest elvileg nagyon különböző lehet. Fentebb olyan esetet említettünk, amelyben az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének számához képest egy szűk kör rendelkezik a fedezettel. De az arányok kiegyenlítettek vagy épp fordítottak is lehetnek.

A felemás fedezetű intézménnyel kapcsolatban felmerül az a kérdés, hogy az adott intézmény fedezetével rendelkező félre vonatkoztatva hogyan értelmezhető az intézmény, illetve egyáltalán hogyan értelmezhetőek az intézmény szabályai. Felfogásunk szerint ugyanis a szabályt alkotó elvárások nem lehetnek olyan elvárások, amelyeket csupán az adott egyén fogalmazott meg önmagára vonatkozóan. Tehát a kérdés az, hogy a fedezettel egyoldalúan rendelkező fél hogyan eshet az intézmény érvényességi körébe, ha az egyének önmagukra vonatkoztatva, elkülönülten nem alakíthatnak ki szabályokat.

Amennyiben a felemás fedezetű intézmény fedezetével több egyén rendelkezik, az ellenőrzés rendszeres gyakorlásához elvárásokat kell kialakítaniuk egymásra vonatkozóan is, és ezek eleve szabályoknak tekinthetők, tehát ebben az esetben az adott intézmény érvényességi körébe belesznek a fedezettel egyoldalúan rendelkező egyének is. Az előző bekezdésben említett probléma tehát abban az esetben merül fel, ha az intézmény fedezetével egyetlen egyén rendelkezik. Egy elszigetelt egyén fogalmaink szerint nem szabályozhatja saját cselekvéseit, tehát nem eshet az általa kialakított szabályok érvényességi körébe. Ugyanakkor egyetlen egyén csak az egyének viszonylag szűk körében ellenőrizheti rendszeresen a szabályok tényleges érvényesülését.

A vizsgált egyének viszonylag szűk körében egyetlen egyén által kialakított és érvényesített szabályrendszer annyiban tekinthető tiszta intézménynek, amennyiben az adott szabályrendszer egy átfogóbb intézménybe vagy intézményrendszerbe illeszkedik. Az átfogóbb intézmény, illetve az átfogóbb intézmény fedezetével rendelkező egyén vagy csoport egyrészt aktuálisan lehetőséget nyújt az adott egyén számára, hogy bizonyos korlátok között szabályokat alakítson ki másokra, és e szabályokkal összefüggésben elvárásokat fogalmazzon meg önmagával szemben is. Másrészt, az átfogóbb fedezettel rendelkező fél az adott egyén által kialakított elvárásokat, beleértve az önmagára vonatkozó elvárásokat is, saját elvárásaiként

ismeri el, amelynek az érvényesülését is fedezi. Ebben az esetben tehát az egyoldalúan belső fedezetű intézmény részben külső fedezetű intézménnyé válik.

Vegyük például azt az esetet, hogy egy vállalat felsőbb szintű vezetője egy alsóbb szintű vezetőt megbíz egy átfogó feladat megoldásával. A vállalat formális szabályainak a keretei között, vagy esetleg azokon is túl, az adott vezetőre bízta, hogy beosztottainak a munkáját hogyan szervezi meg, milyen módon készíti őket hatékony munkára, és hogyan ellenőrzi tevékenységüket. Ha az adott vezető közli beosztottaival, hogy például milyen rendszerességgel és milyen módon számoltatja be őket, milyen szankciókat rendel a feladatok különböző szintű teljesítéséhez, nem csak a beosztottakra, hanem saját magára vonatkozóan is elvárásokat fogalmaz meg. Ezeket az elvárásokat a beosztottaknak úgy kell értelmezniük, hogy azok egyben a felsőbb vezető elvárásai is, részben az alsóbb szintű vezető felé. Részben viszont a beosztottak felé abban a vonatkozásban, hogy ezeket az elvárásokat, a kifejezetten rájuk vonatkozó elvárásokkal összefüggésben el kell fogadniuk.

Az egyoldalúan belső és külső fedezetű intézménynek egy átfogóbb intézménybe vagy intézményrendszerbe való illeszkedése, és ezáltal részben mindkét oldalról külső fedezetű intézménnyé válása abban az esetben is jellemző, ha az egyének meghatározott összessége rendelkezik az egyik oldalon az intézmény fedezetével. Például a vállalat tulajdonosi köre és vezetése bizonyos korlátok között jelentős mértékben szabadon alakíthat ki munkaköröket, ösztönzési rendszert, meghatározhatja az alkalmazottak alkalmazásának a feltételeit. A munkavállalók az ezekre vonatkozó intézmények kialakulására általában nem lehetnek hatással, csak abban a vonatkozásban dönthetnek akaratuk szerint, hogy az adott feltételekkel vállalnak munkát, illetve vállalják a szervezeti tagságot vagy nem. Ha egy munkavállaló szerződést köt a vállalat tulajdonosaival és vezetőivel mint munkaadókkal, e szerződés szabályait rendszerint csak az egyik fél, a munkaadó alakítja ki. A munkaadó fél alakítja ki nagyrészt azokat a szabályokat is, amelyek magára a munkaadóra vonatkoznak (pl. mikor mennyit fizet bérként, milyen egyéb juttatásokat biztosít a munkavállaló számára stb.). Azonban a munkaadó által kialakított formális szabályok az átfogóbb jogi intézményrendszerbe illeszkednek, és ez az átfogóbb intézményrendszer kötelezi a vállalat tulajdonosait és felső vezetőit a saját maguk által kialakított, és önmagukra vonatkozó szabályok betartására is.

A fentihez hasonlóan például, ha egy bank kialakít egy hitelnyújtási konstrukciót, amelyben szabályokat fogalmaz meg az ügyfelekre vonatkozóan, de önmagára vonatkozóan is, az adott hitelkonstrukció a bank, illetve a bank felső vezetése oldaláról tulajdonképpen belső fedezetű, az ügyfelek oldaláról külső fedezetű intézmény. De a bank által önmagára vonatkozóan megfogalmazott elvárások (például abban a tekintetben, hogy mikor, milyen feltételekkel mennyi összeget bocsát a hitel igénylő fél rendelkezésére) az átfogóbb jogi intézményrendszer fedezetével rendelkező állami szervezetek, illetve e szervezetek képviselőinek az elvárásaivá is válnak, és az ellenőrzés képessége e szabályok vonatkozásában nagyrészt áttevődik az átfogóbb intézményrendszer fedezetével rendelkező állami szervezetek, illetve e szervezetek képviselőinek a kezébe.

Ha a szabályokat egyetlen egyén alakítja ki, ez az egyén ellenőrzi a szabályok érvényesülését, és nem létezik egy átfogó intézmény vagy intézményrendszer,

amelybe a szabályrendszer illeszkedik, ez a szabályrendszer fogalmaink szerint nem intézmény. Ilyen szabályrendszer eleve csak az egyének viszonylag szűk (általában legfeljebb közel húsz fő) körében érvényesíthető, és ilyen esetben lehet olyan szabályrendszer, amit korábban kvázi-intézménynek neveztünk. A valóságban létezik olyan elvárás-, illetve szabályrendszer, amelyet egyetlen egyén érvényesít, nagyon hasonlóan működik az egyoldalúan belső fedezetű intézményhez, de nem illeszkedik egy átfogóbb intézményrendszerbe. A szóban forgó szabályrendszert *egyszemélyi fedezetű kvázi-intézménynek* is nevezhetjük.

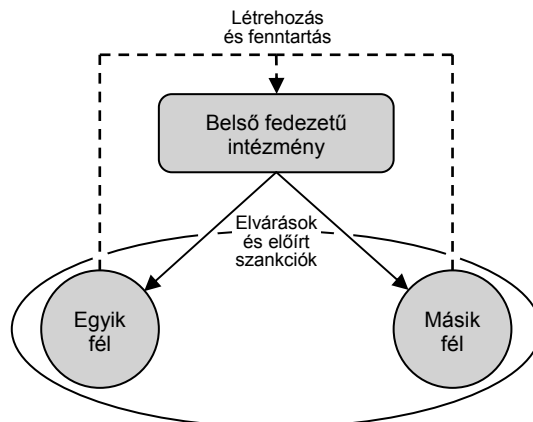
Tételezzük fel például, hogy egy vállalkozó feketén foglalkoztat néhány munkavállalót, az általa kialakított szabályok szerint, és személyesen irányítja és ellenőrzi a munkavégzést. Mivel tevékenysége jogszerűtlen, formálisan nem támaszkodhat egy átfogóbb intézményrendszerre, és tételezzük fel, hogy nem formálisan sem támaszkodhat. Fogalmaink szerint az adott munkavállalókra vonatkozó szabályok csak annyiban tekinthetők intézményes szabályoknak, amennyiben az érvényességi körükbe eső cselekvések ellenőrzése is szabályozott. Mivel a vállalkozó egyedül ellenőrzi a munkavállalókat, szabályozni kellene saját ellenőrző tevékenységét, de a saját magára nézve elkülönülten megfogalmazott elvárások fogalmaink szerint nem szabályok. Tehát elvileg nem mondhatjuk azt, hogy a munkavállalókra vonatkozó szabályok érvényesülésének az ellenőrzése is szabályozott.

Amennyiben azonban a szóban forgó vállalkozó egyértelművé szeretné tenni a munkavállalók számára, hogy rendszerint milyen ellenőrzésre kell számítaniuk, nyilvánvalóvá kell tennie azokat az elvárásokat, amelyeket önmagával szemben megfogalmazott. Tehát egyrészt kifejezetten megfogalmazva, vagy viselkedése révén közölnie kell a munkavállalókkal, hogy bizonyos cselekvéseik rendszerint milyen reakciókat, illetve szankciókat vonnak maguk után. Másrészt rendszerint ezeknek az elvárásoknak megfelelően kell cselekednie ahhoz, hogy a munkavállalók érvényesnek tekintsék a rájuk vonatkozó szabályokat, és hajlandóak legyenek alkalmazkodni a szabályokhoz. Tehát az ellenőrzés valószínűleg rendszeres lesz, bár elvileg szabályozatlan. Az ellenőrzés rendszerességét önmagában biztosíthatja a vállalkozó szándéka a munkavállalókra vonatkozó elvárások tényleges érvényesítésére, és képessége az ellenőrzés gyakorlására. A munkavállalók viszont azért fogadják el a rájuk vonatkozó szabályokat, mert így juthatnak más alternatívákhoz képest hatékonyabban keresethet. Az ilyen elvárás-, illetve szabályrendszert tehát nevezhetjük kvázi-intézménynek is, mert bár fogalmaink szerint elvileg nem intézmény, de valójában az intézményhez hasonlóan működik. Ilyen kvázi-intézményről beszélhetünk például akkor is, ha egy családban egyetlen személy, mondjuk a családfő (férj és apa) alakítja ki a család tagjaira nézve érvényesnek tekinthető — és a jogszabályok szempontjából nem releváns — szabályokat, és rendszeresen ellenőrzi az érvényesülésüket.

A belső fedezetű intézmények és az intézményes erkölcs. Mint már említettük, a modern nemzeti társadalom intézményei alapvetően külső fedezetűek, és ezen intézmények által meghatározott keretek között alakulhatnak ki belső fedezetű intézmények az egyének kisebb vagy nagyobb köreiben.

A belső fedezetű intézmény fedezetével az intézmény érvényességi körébe eső egyének, illetve csoportok együttesen rendelkeznek. Tehát együttesen hozzák létre az intézmény szabályait, ezen belül az intézményes szabályokat, és együttesen ellenőrzik e szabályok érvényesülését.

Belső fedezetű intézményt alakíthatnak ki például egy önszerveződő szabadidős klub, egy színjátszó kör, vagy rockegyüttes tagjai, a közös érdeklődési körükbe eső együttes tevékenység szabályozására. Ilyen intézményt alakíthatnak ki egy munkahelyi 'klikk' tagjai annak szabályozására, hogy kölcsönösen támogatják egymást a jó munkakörök, munkafeladatok, munkaeszközök megszerzésében, az előrelépésben stb. Ilyen intézményt alakíthatnak ki egy közkereseti társaság tagjai vagy egy betéti társaság beltagjai, amennyiben a közös gazdasági tevékenység folytatásához hasonló nagyságú vagyont bocsátanak a társaság rendelkezésére, és így befolyásuk a szabályok kialakítására hasonló mértékű, és csak az egyhangúan kialakított szabályok tekinthetők érvényeseknek. A társaság tagjai — a társasági törvény által meghatározott keretek között — viszonylag szabadon alakíthatják ki a társasági szerződést, ezen belül például az üzletvezetésre vonatkozó jogosultságokat, a munkafeladatok egymás közötti elosztását, a nyereség és a veszteség egymás közötti elosztásának a módját. Belső fedezetű intézményt alakíthatnak ki a kartellbe szerveződő vállalatok felső vezetői, akik az adott intézmény kialakítása révén arra szövetkeznek, hogy egymás között kiküszöböljék a versenyt, együttesen lépjenek fel a kartellen kívüli potenciális versenytársakkal szemben, és ily módon növeljék nyereségeiket. A belső fedezetű intézmények érvényességi köréből az egyének kiléphetnek, ezzel elvesztik az adott intézmény által nyújtott esetleges előnyöket, de ezen túl a kilépés elvileg nem jár negatív következményekkel.

3. ábra: *A belső fedezetű intézmény*

Bár a belső fedezetű intézményt szemléltető 3. ábrán csak két cselekvőt ábrázolunk, úgy tűnik, hogy az egyének szintjén legkevesebb három egyén rendelkezhet

a belső fedezetű intézmény fedezetével, amennyiben más intézményektől eltekin-tünk. Az intézmény fogalmából nem tudjuk egyértelműen levezetni azt a megállapítást, hogy két egyén különállóan nem hozhat létre, és nem tarthat fenn belső fedezetű intézményt. A fő problémának az tűnik, hogy két egyén esetében az ellenőrzést mindig csak egy egyén gyakorolja, az egyik egyén ellenőrzi a másik egyén cselekvéseit, és viszont. Az aktuálisan ellenőrzött egyén tehát adott cselekvései vonatkozásában bármikor megkérdőjelezheti a szabályozott ellenőrzést, mert ha ő nem fogadja el az ellenőrzést, az máris szabályozatlanná válik, az együttesen kialakított szabályok pedig az adott cselekvésekre vonatkozóan érvénytelenné válnak. Tehát kell lennie legalább egy harmadik egyénnek ahhoz, hogy az egyes egyénekkal szemben ne csupán egyetlen másik egyén képviselje az eredetileg együttesen kialakított szabályokat, ha az egyes egyének azokat megkérdőjelezik, mert azok az adott esetben kedvezőtlenek a számukra.

Két egyén által kialakított és fenntartott szabályrendszer annyiban tekinthető elvileg egyértelműen intézménynek, és belső fedezetű intézménynek, amennyiben az adott szabályrendszer egy átfogóbb intézménybe vagy intézményrendszerbe illeszkedik. Az átfogóbb intézmény, illetve az átfogóbb intézmény fedezetével rendelkező egyén vagy csoport egyrészt aktuálisan lehetőséget nyújt az adott egyének számára, hogy bizonyos korlátok között szabályokat alakítsanak ki egymásra és önmagukra érvényesnek tekintve. Másrészt, az átfogóbb fedezettel rendelkező fél az adott egyének által kialakított elvárásokat saját elvárásaiként ismeri el, amelynek az érvényesülését is fedezi. Ebben az esetben tehát a belső fedezetű intézmény részben külső fedezetű intézménnyé válik.

Ilyen belső fedezetű intézménynek tekinthető például a két egyén által kötött olyan szerződés, amely nem egyszeri ügyletre vonatkozik, hanem hosszabb távon szabályozza a felek közötti kölcsönhatásokat (vállalkozási, bérleti stb. szerződés), és amelynek szabályait, kölcsönös engedmények árán, együttesen alakították ki a felek, valamint az adott szerződés szabályai jogszerűek, és a szerződést jogilag érvényes formában kötötték. Megjegyezzük azonban, hogy a szerződések a korábban tárgyalt felemás fedezetű intézmények is lehetnek, amennyiben szabályaikat egyoldalúan az egyik fél alakítja ki, és a másik fél csak abban a tekintetben dönthet, hogy e szabályokat elfogadja vagy nem, és belép az intézmény érvényességi körébe vagy nem.

Ha a belső fedezetű intézmény érvényességi körébe viszonylag kevés egyén tartozik, minden egyén lehet ugyanakkor az ellenőréssel megbízott, és az intézményes szabályok érvényességi körébe eső tag is. Viszonylag nagy számú egyének körében viszont ki kell alakítani olyan elkülönült intézményes szerepeket, amelyek az ellenőrzés rendszerességét biztosíthatják.²³ *Ha a belső fedezetű intézmény érvényességi körébe viszonylag sok (húsz körüli főnél több) egyén tartozik, az intézmény érvényességi körébe eső egyéneknek megbízottakat kell maguk közül kinevezniük, akiket felruháznak az ellenőrzés képességével, miközben a megbízottak cselekvéseit együttesen ellenőrzik.*

²³ Vö. Hechter: *Principles of Group Solidarity* 52. o.

Hangsúlyozzuk, hogy ha elkülönült intézményes szerepek alakulnak ki az ellenőrzés közvetlen gyakorlására, belső fedezetű intézményről csak annyiban beszélhetünk, amennyiben az ellenőrzéssel megbízott egyéneket az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének együttesen ellenőrzik, minden egyes egyén közvetlen személyes részvételével. Például a valóságban a szakszervezetek vagy a szakmai társaságok intézményei általában igen távol állnak a belső fedezetű intézményektől, mivel tagjaik döntő többsége szinte egyáltalán nem vesz részt az ellenőrzésben, de érdemben a szabályok kialakításában sem.

E tanulmányban nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy a belső fedezetű intézmények kialakítása és fenntartása eleve problematikus, főleg az úgynevezett 'potyautazás', illetve az elhárító beállítottság miatt. Ezzel is összefügg, hogy belső fedezetű intézmények többnyire viszonylag kisebb számú egyén körében alakulnak ki. A valóságban nagyon valószínűtlen, hogy viszonylag nagyobb számú egyén körében kialakuljanak és érvényben maradjanak belső fedezetű intézmények. Azonban az sem lényegtelen, ha az intézmények nem egyértelműen külső fedezetűek, hanem rendelkeznek a belső fedezetű intézmények bizonyos vonásaival. Például a szakszervezetek, a szakmai társaságok vagy a politikai pártok intézményei a valóságban tulajdonképpen külső fedezetű intézmények a tagság többsége szempontjából nézve, de ezek az intézmények formálisan rendelkeznek a belső fedezetű intézmények bizonyos vonásaival is. Ez esetenként aktuálisan lehetőséget nyújt például arra, hogy a tagság döntő többsége elsöpörje azt a klikket, amely kialakult az adott szakszervezeten, szakmai társaságon vagy politikai párton belül, és amely valójában rendelkezett az intézmények fedezetével (de idővel kialakul az újabb klikk).

Ha a normativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek felfogását a szóban forgó fogalmak szempontjából értelmezzük, a normativista felfogást kétféleképpen is értelmezhetjük. Az egyik lehetséges értelmezés szerint a normativista elméletek felfogásában az intézmények fedezete eleve szétszórta, tehát az intézmények nem rendelkeznek meghatározott fedezettel, azaz fogalmaink szerint nem is intézmények. A másik lehetséges értelmezés szerint a normativista elméletek felfogásában az intézmények bizonyos értelemben eleve belső fedezetű intézmények. E felfogás szerint egyrészt a szabályok és a szabályokból álló intézmények elvileg annyiban érvényesek, amennyiben az egyének a szocializáció eredményeként elsajátították azokat. Másrészt az ellenőrzés képességével mindig az egyének azon összességére rendelkeznek, amelyen belül a szabályok érvényesek. Tehát a szabályokat és az intézményeket maguk az érvényességi körükbe eső egyének tartják érvényben, azaz végül is ők rendelkeznek a fedezettel.

Azt a normativista elméletek egyes képviselői is figyelembe veszik, hogy a modern (nemzeti) társadalomban létrejönnek olyan elkülönült intézményes helyzetek (státusok) és szerepek, amelyek betöltői másokra nézve is érvényes szabályokat hozhatnak létre, és ellenőrizhetik e szabályok megvalósulását. Például Parsons felfogásában „[a]z intézményesülés kifejezés egyaránt jelenti a közös értékek egy kollektivitás tagjai által történő internalizálását, és az előíró vagy tiltó szerepelvárá-

soknak a felelős szerepet birtoklók által történő megfogalmazását.”²⁴ Parsons is elismeri, hogy a valóságban a társadalmi integrációt kizárólag az egyének által elsajátított szabályok nem képesek biztosítani. Szükség van olyan előíró vagy korlátozó szabályokra, például törvényekre, amelyeket sajátos státusokban és sajátos szerepekben lévő cselekvők fogalmaznak meg. E felfogás szerint azonban, amennyiben a szabályok létrehozásáért és kikényszerítéséért, a kollektivitás funkcióinak teljesítéséért, és a közös ügyek vezetéséért felelős szerepek intézményesen meghatározottak, e szerepek betöltőire a kollektív irányultság jellemző.²⁵

Azaz Parsons szerint, ha az egyének tágabb körében az egyéneknek csupán egy szűk köre alakítja ki a szabályokat, és ez a szűk kör ellenőrzi a szabályok érvényesülését, a fedezettel közvetlenül rendelkező egyénekre 'kollektív irányultság' jellemző. Ezek az egyének, a kollektív irányultságnak megfelelően, olyan szabályokat hoznak létre, és az ellenőrzés révén olyan szabályokat tartanak érvényben, amilyen szabályokat létrehoznának, és amilyen szabályokat közvetlen ellenőrzés révén érvényben tartanának az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének. Tehát e felfogás szerint nincs lényeges különbség azok között az intézmények között, amelyeknek a szabályait maguk az érvényességi körbe eső egyének hozzák létre és tartják érvényben, és azok között, amelyeket az adott intézményes szabályok érvényességi körébe tartozó egyénekhez képest elkülönült szerepekben lévő egyének hoznak létre és tartanak érvényben. Ezzel szemben mi azt hangsúlyozzuk, hogy az általunk meghatározott értelemben vett külső és a belső fedezetű intézmények természete alapvetően különböző, ami alapvetően meghatározza ezen intézmények működését, illetve funkcióit is.

Fentebb az erkölcsi szabályokat intelmekként határoztuk meg, és ilyen értelemben egy erkölcsi szabályrendszer elvileg nem intézmény. Valójában azonban az intézmény és az erkölcs közötti átmenetet képez az olyan szabályrendszer, amelyet 'intézményes erkölcsnek' nevezünk, és amely a belső fedezetű intézményhez hasonló. Az intézményes erkölcs — az egyszemélyi fedezetű kvázi-intézmény mellett — az úgynevezett kvázi-intézmény másik jellemző formája.

Intézményes erkölcsnek nevezzük, és a tapasztalat szintjén belső fedezetű intézménynek tekintjük az olyan erkölcsi szabályokból álló szabályrendszert, amelynek — az egyének viszonylag szűk körére kiterjedő — érvényességi körében az ellenőrzés bár kifejezetten nem szabályozott, de valójában rendszeres és hatékony.

Intézményes erkölcs csak korlátozott számú egyének (általában legfeljebb közel húsz fő) körében alakulhat ki, amennyiben teljesülnek az alábbi feltételek: (1) Az erkölcsi szabályok e szabályoktól függetlenül is egymással rendszeres személyközi kölcsönhatásban, és a szükségletkielégítés összetevőit tekintve szoros kölcsönös függőségben álló egyének körében jönnek létre. (2) Az erkölcsi szabályok olyan cselekvésekre vonatkoznak, amelyek az egyének adott körében a szükségletkielégítés jelentős összetevőit képezik. (3) A cselekvések megfigyelése és értékelése általában nem jelent problémát, mert a szabályozott cselekvések jól megfigyelhetőek, s a szabályoknak különösen megfelelő és a szabálysértő cselek-

²⁴ Parsons – Shils: *Values, Motives, and Systems of Action* 203. o.; Fordításban: Parsons – Shils: *A társadalmi rendszer* 19. o.

²⁵ *Uo.*

vések rendszeres személyközi kommunikáció tárgyát képezik. (4) Az előbbiekkal összefüggésben általában az adott körhöz tartozó egyének az egyes cselekvéseket rendszeresen szankcionálják helyesléssel vagy helytelenítéssel. Hosszabb távon esetleg lehet számítani egyéb jelentős szankciókra is, de az alapvető szankció az adott szabályok érvényességének a megerősítése, vagy visszavonása a szabályoknak megfelelően vagy nem megfelelően viselkedő egyénekre nézve.

Ilyen intézményes erkölcs alakulhat ki például egy munkahelyi szervezet kisebb szervezeti egységében az alkalmazottak bizonyos körében, a rokonságban vagy a családban. Ezzel szemben az erkölcsi szabályrendszerek a népesség szélesebb köreiben, például egy nagyobb vállalat nagyobb egységeinek vagy egészének a szintjén, egy nagyobb településen, vagy a nemzeti társadalomban nem alkothatnak az intézményekhez hasonlóan működő szabályrendszereket.

3. A jogi, a formális és a nem formális intézmények

A jogi és a jogszerű intézmények. A modern társadalom legjelentősebb intézményrendszere a jog, és legjelentősebb intézményei a jogi intézmények. A jog fogalmát nagyrészt eltérően értelmezik a jogtudományban is, azonban mi nem vállalkozunk e kérdés részletes tárgyalására. Az alábbiakban a jogi szabályok és a jogi intézmények olyan értelmezését igyekszünk felvázolni, amely egyrészt kapcsolódik általában a szabályokról és az intézményekről eddig elmondottakhoz, másrészt a jog természetének a jogtudományon belüli bizonyos értelmezéseihez is.²⁶

Mindenekelőtt azt hangsúlyozzuk, hogy a jog sajátos intézményrendszer, és a jogszabályok intézményes szabályok olyan értelemben, ahogyan e fogalmakat korábban meghatároztuk. Tehát a jogszabályok érvényességi köre és ellenőrzése szabályozott, a jogszabályokhoz mint intézményes szabályokhoz kapcsolódnak további olyan szabályok, amelyek az adott szabályok érvényességi körére, valamint az adott szabályok szempontjából releváns cselekvések megfigyelésére, értékelésére, és szankcionálására vonatkoznak. Minket itt az a kérdés érdekel, hogy általában az intézményeken belül milyen sajátos ismertető jegyekkel jellemezhetőek a jogi intézmények.

A jogi intézmények egy adott térbeli területen élő egyének körében érvényesnek tekinthető olyan intézmények, amelyek fedezetével rendelkező egyének az adott térbeli területen kizárólagosan rendelkeznek a testi erőszak — az adott intézményes szabályok szerint szabályszerűen alkalmazható — cselekvési eszközeivel, amelyet az intézményes szabályok érvényesítésében végső szankcióként felhasználnak.

E rövid meghatározásban a jogi intézmények legalapvetőbb vonását emeltük ki, részletesebben megfogalmazva a jogi intézmények olyan intézmények, amelyeket a következő ismertető jegyek jellemzik.

²⁶ Ehhez lásd például H. L. A. Hart: *A jog fogalma*, Budapest, Osiris Kiadó, 1995.; Szabó Miklós: A jogforrás, in: *Bevezetés a jog- és államtudományokba* (szerk.: Szabó Miklós), Miskolc: Bíbor Kiadó, 1995. 25-52. o.; Helmut Coing: *A jogfilozófia alapjai*. Budapest, Osiris Kiadó 1996, 128-132. o.; Kulcsár: *Jogszociológia* 97-114. o.

(1) A jogi intézmények intézményes szabályai egy adott térbeli területen élő vagy tartózkodó egyének körében, vagy ezen egyének szűkebb köreiből érvényesülnek. Ez a térbeli terület korunkban rendszerint egy nemzetállam vagy ország területét jelenti, s a jogi intézmények érvényességi körei általában az adott állam polgárainak részben az egészére, részben az állampolgárok bizonyos köreiből terjednek ki, de bizonyos intézmények érvényességi köreiből az adott térbeli területen tartózkodó más egyénekre is kiterjedhetnek.

(2) Az intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyének körén belül vagy e körön kívül intézményesen elkülönült egyének rendelkeznek az adott intézmények fedezetével. Sajátos intézményes helyzetekben és szerepekben lévő egyének alakítják ki az intézményeket, és ők ellenőrzik az intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyéneket, illetve cselekvéseiket. A modern társadalmakban többnyire tulajdonképpen a parlament, részben a kormány és — ha van ilyen testület — az alkotmánybíróság tagjai alkotják az egyéneknek azt a körét, akik kialakítják a jogi intézményeket, és akik alapvetően rendelkeznek azok fedezetével. A formálisan demokratikus jogrendszerrel rendelkező országokban rendszerint az alkotmány kialakítása és a jogalkotás tulajdonképpen a parlament feladata, de jogszabályokat rendeletek és utasítások formájában a kormány is alkothat, és előkészítő munkájával befolyásolja a törvényalkotást is, valamint az alkotmány értelmezésével az alkotmánybíróság is befolyásolhatja a jogalkotást. A jogszabályok érvényesülésének az ellenőrzésével a kormány igazgatási szervei, a rendvédelmi szervek, a bíróságok stb. foglalkoznak, akiknek a tevékenységét azonban végső soron formálisan a parlament ellenőrzi.²⁷

(3) A jogi intézmények fedezetével rendelkező egyének az adott térbeli területen kizárólagosan rendelkeznek a testi erőszak — az adott intézményes szabályok szerint szabályszerűen alkalmazható — cselekvési eszközével, amelyet az intézményes szabályok érvényesítésében végső szankcióként felhasználnak. Ez az ismertető jegy a jogi intézmények fedezetével rendelkező egyének adott körének, illetve az államnak a jogtudományban úgynevezett *szuverenitását* jelenti. Az e kérdéssel foglalkozó szerzők széles körében elfogadott felfogás szerint egy önálló jogrendszer létezése feltételezi az állam szuverenitását, amely az intézmények szempontjából főleg azt jelenti, hogy más szuverén államok által elfogadottan, illetve elismerten képes a határain belül élő népességre és saját magára érvényes jogszabályok kialakítására, e szabályok tényleges érvényesülésének ellenőrzésére, és a szabálysértés szankcionálásaként a testi erőszak alkalmazására.²⁸

²⁷ Vö. Sári János: *A hatalommegosztás történelmi dimenziói és mai értelme, avagy az alkotmányos rendszerek belső logikája*, Budapest, Osiris Kiadó, 1995, 137-138. o.

²⁸ Ronald C. Moe: A privatizáció korlátai, in: *Közigazgatás: Public Administration* (szerk.: Richard J. Stillman), Budapest, Osiris – Századvég Kiadó, 1994, 163-164. o. Vö. Hart: *A jog fogalma* 66-97. o. Max Weber meghatározása szerint jognak olyan rendet vagy szabályrendszert nevezhetünk, amelyek érvényessége „azáltal van biztosítva, hogy az emberek egy külön erre főkészült csoportja várhatóan (fizikai vagy pszichikai) kényszerrel alkalmaz a rend betartásának kikényszerítésére, illetve megszegésének megtorlására.” Max Weber: *Gazdaság és társadalom* 1., 60-61. o. Vö.: Max Weber: *Gazdaság és társadalom: A megértő szociológia alapvonalai* 2/1, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992, 9-13. o. Webertől eltérően mi nem beszélünk jogról, ha az adott szabályrendszer

Egy jogi intézményrendszer létezése elvileg feltételezi, hogy az adott területen élő egyének körében a testi erőszak szabályszerűen alkalmazható cselekvési eszközével csak az adott intézményrendszer fedezetével rendelkező egyének rendelkezzenek, és ők is csupán intézményes szankcióként alkalmazzák a testi erőszakot. Az adott térségi területen valójában más is rendelkezhet a testi erőszak eszközével, amennyiben ez nem releváns az adott intézmények érvényessége szempontjából. Például a gyermekekkel szembeni családon vagy iskolán belüli testi erőszak bizonyos formái (pl. atyai vagy tanítói pofon) néhány évtizede még Magyarországon sem számítottak a jogi intézmények szempontjából relevánsoknak, ma azonban már nem tekinthetők szabályszerűen alkalmazható szankcióknak. A testi erőszak eszközével való rendelkezés a jogi intézményrendszer egésze fedezetének az alapvető alkotórészét képezi, ami azonban nem jelenti azt, hogy az egyes jogi szabályokhoz is feltétlenül kapcsolódik szankcióként a testi erőszak alkalmazása.

(4) Az előbbi alapvető ismertető jegyből következik, hogy a jogi intézmények fedezetével rendelkező egyéneket az önmaguk által fedezett intézményeken kívül más intézmények nem korlátozzák az adott intézmények kialakításában és fenntartásában. Tehát a jogi intézmények a fedezetükkel rendelkező szűk kör szempontjából belső fedezetű intézmények, míg mások számára külső fedezetű intézmények. Egy adott ország területén természetesen mások is alakíthatnak ki és tarthatnak érvényben intézményeket, például egy vállalaton belül a vállalat tulajdonosai és vezetői, egy település önkormányzati testületének tagjai, egy munkahelyi 'klikk' tagjai stb. Ezeket az intézményeket alapvetően az különbözteti meg a jogi intézményektől, hogy elvileg csak az átfogó jogi intézményrendszer által meghatározott keretek között jöhetnek létre. A jogi intézmények fedezetével rendelkező egyének köre viszont elvileg független minden más intézménytől, ezek az egyének csak a saját maguk által fedezett intézmények érvényességi körébe esnek.²⁹ Amennyiben a valóságban mégis léteznek olyan átfogóbb intézmények, amelyek egy nemzetállam vagy ország határain belül korlátozzák az átfogó intézményrendszer kialakítását, a jog nemzetközivé vagy globálissá válik. Például a Magyarországon érvényesnek tekinthető jog az Európai Unióba való belépésünk után már bizonyos mértékben az európai jog, és nem a nemzeti jog.

(5) A jogi intézmények szabályai írásban is rögzítettek, e szabályok olyan gyűjteményekben, amelyeket az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének hiteles dokumentumoknak ismernek el. Ez az ismertető jegy nem feltétlenül jellemző minden jogra, de a modern jogra vonatkoztatva elvileg is lényeges ismertető jegynek tekintjük. Az elismert formában történő írásbeli rögzítés biztosíthatja az igen összetett jogi szabályrendszerek egyes szabályainak nagy számú egyének körében valósságos szabályokként való elfogadását és megközelítőleg egységes értelmezését.

A jogi szabályoktól és intézményektől megkülönböztethetjük a 'jogszerű szabályokat és intézményeket', amelyek önmagukban nem jogszabályok, illetve nem jogi intézmények, de ilyen intézmények által meghatározott keretek között jöhetnek lét-

---

érvényességét végső soron nem a fizikai kényszer alkalmazásának a képességével való rendelkezés biztosítja.

²⁹ Vö. Hart: *A jog fogalma* 36. o.

re. *A jogszerű szabályok és intézmények azok a nem jogi szabályok és intézmények, (1) amelyek kialakításának és fenntartásának a képességével adott egyéneket közvetlenül, vagy más jogszerű szabályok és intézmények közvetítésével jogi intézmények ruháznak fel, és (2) amelyek normatíván megfelelnek a jogi intézmények általánosabb szabályainak.*

A jogrendszer pluralitására vonatkozó felfogás szerint az általunk úgynevezett jogszerű szabályok is jogszabályoknak tekinthetők.³⁰ Ilyen jogszerű szabályok vagy intézmények például a vállalatok, a pártok, a szakszervezetek, az önkormányzatok olyan szabályai, szabályzatai, amelyeket a vállalat vezetői, a pártok vagy szakszervezetek tagjai, illetve vezetői, az önkormányzatok képviselő testületei alakítanak ki az adott szervezetek tagjaira, esetleg másokra is érvényesnek tekintve. A jogi és a jogszerű szabályokat és intézményeket 'formális szabályoknak és intézményeknek' is nevezhetjük.

A formális és a nem formális intézmények. A szabályok, és a szabályok rendszereiként értelmezett intézmények széles körben használatos tipizálásához hasonló értelemben különbséget tehetünk a formális és a nem formális szabályok és intézmények között. Korábban láttuk, hogy az intézmények szabályokból épülnek fel, és a szabályok viszonylag egyszerű szimbolikus létezők, nézzük tehát először a formális és a nem formális szabályok értelmezését.

Formális szabályok a jogi szabályok mellett a jogszerű szabályok is, amelyeket a jogi intézmények fedezetével rendelkező egyének a jogszabályoknak megfelelő szabályokként ismernek el, és ezért végső soron e szabályok fedezetével is rendelkeznek. *A formális szabályok olyan jogi szabályok vagy olyan jogszerű szabályok, (1) amelyek egy írásban is rögzített szabályrendszerben megtalálhatók, vagy amelyeket adott egyének az előbbi szabályok által meghatározott hatáskörükben hoztak létre, és amelyek az előbbi szabályrendszer általánosabb szabályainak a részletezéseit jelentik; és (2) amelyeket jogi vagy jogszerű szabályokként a jogi intézményrendszer fedezetével rendelkező egyének adott köre elismer, és amelynek fedezetével ezért végső soron rendelkezik.*

Tehát egyrészt formális szabályoknak nem csupán az írásban is rögzített szabályokat tekinthetjük, de az írásban nem rögzített formális szabályok visszavezethetők az írásban rögzített szabályokra. Tételezzük fel például, hogy egy vezető által vezetett szervezeti egységben rendszeresen felmerülnek bizonyos problémák (gépek meghibásodása, alapanyagok, dokumentációk hiánya stb.). Ezt tapasztalva, az adott vezető e problémák megoldásáért felelős beosztottait arra utasítja, hogy minden nap egy meghatározott időpontban jelentsék neki, hogy az adott napon jelentkeztek-e ezek a problémák, és mit tettek az elhárításuk érdekében. Ez a szabály abban az esetben is formális szabály, ha írott szabályzatokban nincs leírva, amennyiben az viszont le van írva, hogy a vezető feladatai közé tartozik, hogy gondoskodjon a munkavégzést akadályozó problémák elhárításáról, és hogy általában véve utasíthatja beosztottait a hatáskörükbe eső feladatok ellátására.

Másrészt formális szabályok a jogszabályok és azok a szabályok, amelyek a jogszabályokhoz kapcsolódva rendelkeznek azzal a végső fedezettel, hogy érvényes-

---

³⁰ Kulcsár: *Jogsociológia* 121-122. o.

ségük fenntartásában vagy helyreállításában az adott szabályok fedezetével közvetlenül rendelkező egyének szükség esetén támaszkodhatnak az állami szervezetek, illetve e szervezetek képviselői által központosítva és kizárólagosan alkalmazható testi kényszerítésre.

A *nem formális szabályok* viszont olyan szabályok, amelyeket egyrészt adott egyének vagy csoportok nem az írásban is rögzített szabályrendszer által meghatározott hatáskörükben hoztak létre, vagy amelyek ily módon jöttek létre, de nem értelmezhetőek az előbbi szabályrendszer általánosabb szabályainak a konkretizálásaként. Másrészt e szabályok fedezetének nem képezi az alkotórészét az állami szervezetek, illetve e szervezetek képviselői által központosítva és kizárólagosan alkalmazható testi kényszerítés.

Elvileg fogalmazhatunk úgy, hogy a formális intézmények formális szabályokból, a nem formális intézmények nem formális szabályokból épülnek fel. A valóságban azonban viszonylag tisztán formális intézményeket igen ritkán találunk. A valóságban általában az alapvetően formális intézményekben is egymással szorosan összefonódva léteznek a formális és a nem formális szabályok. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szabályok és az intézmények formális sajátosságai jelentéktelenné válnak. *A formális intézményeknek is tekinthető valóságos intézmények általában olyan kvázi-formális intézmények, amelyek döntően formális, de nagyrészt nem formális szabályokból épülnek fel, és nem formális szabályaik a formális szabályokhoz kapcsolódva rendelkeznek hatékony fedezettel.*

A társadalmi szervezeteken (például vállalatokon, egyetemeken, önkormányzatokon, alapítványokon, stb.) belüli, alapvetően formális intézményeknek tekinthető intézmények többnyire ilyen kvázi-formális intézmények, amelyekben szinte elválaszthatatlanul összefonódnak a formális szabályok a nem formális szabályokkal. Nagyrészt a valóságos jogi intézmények is ilyen kvázi-formális intézmények, azaz kvázi-jogi intézmények, amelyekben a kifejezett jogszabályokkal szervesen összefonódnak a nem jogi és nem formális szabályok. Ez összefügg azzal, hogy például az ügyészség, a rendőrség, vagy a bíróság tevékenységében sem érvényesülnek feltétlenül tisztább formában a jogi szabályok, mint egy vállalati, üzemi, vagy egyetemi vezetés tevékenységében a formális szervezeti szabályok.

Fentebb említettük, hogy viszonylag tisztán formális intézményeket igen ritkán találunk. Felfogásunk szerint azonban ez nem kérdőjelezi meg a modern társadalomban a szabályok és intézmények formalitásának az alapvető jelentőségét. A szabályok és intézmények formalitása, többé vagy kevésbé tisztán formális intézmények formájában alapvető jelentőségű, és — a társadalmi élet területén — többnyire a nem formális szabályok is a formális szabályokhoz kapcsolódva rendelkeznek hatékony fedezettel.
